

פרופ' שמואל קליין

ארץ הגליל

מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד

הושלם מתוך עזבונו המדעי של המחבר ז"ל
ונערך בידי

פרופ' יהודה אליצור (הרשקוביץ)

הוצאת מוסד הרב קוק • ירושלים

י"א ק"ק ירושלים

לילך חזק

המחבר: הרב חזקיהו חזקיהו חזקיהו

הדפוס: מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ז

(הקדמה: הרב חזקיהו חזקיהו חזקיהו)

מהדורה שנייה

כל הזכויות שמורות למוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ז
Copyright by Mossad Harav Kook, Jerusalem 1967

דפוס התחיה בע"מ, ירושלים

Printed in Israel

אחד מגאוני בבל נשאל¹:

„למה אנו עושין שמונת ימי חנוכה... ומה טעם יש לשמונה לילות ולא הספיקו ממנו פחות או יותר?”

— מפני שהשמינים באים מחלקו של אשר כדכתיב: וטובל בשמן רגלו (דברים ל"ג 24), ומקום היה לו שנקרא תקוע, כדאמרין: תקוע אלפא לשמן (משנה מנחות ט' (ח') ג'), שממנו השמינים יוצאים, ומשם עד ירושלים היה מהלך שמונה ימים בין הליכה וחזרה²... ולפיכך המתין עד שיביאו משם שמן טהור, וזהו שנעשה להם גם לשמונה ימים.

חשובה היא תשובה זו, כי בשום מקום בתלמוד, לא מצאנו, שמדת הדרך מירושלים עד תקוע, הלך וחזר, היא שמונה ימים; כמו כן לא מצאנו בשום מקום, שהשמן למנורת המאור שבבית המקדש הובא מתקוע שבנחלת אשר, ובפרט לא נאמר, שכך היה הדבר כבר בימי חנוכה החשמונאים. אם בכל זאת יכול הגאון להודיענו כל הדברים האלה באופן כל כך מדויק, הרי זה סימן שבידו היו מסורות ממקור לא־תלמודי, אבל קדום ונאמן.

כפי המסורת ההיא היתה תקוע, שבמשנה הנ"ל, בגליל העליון והיא סיפקה שמן לבית המקדש כבר בימים שקדמו לחשמונאים. השמן לצרכי המנורה נעשה על טהרת הקודש, אם כן ישבו שם יהודים יודעי הלכה ושומרי מצוה.

באמת נזכרת תקוע זו גם במשנה אחרת, אמנם יותר מאוחרת, אבל עוד מימי הבית. היא מעידה על נתאי (נתיי) איש תקוע, שהביא חלות מבייתור ולא קבלו ממנו. האיש יושב בבייתור, כלומר במקום אחד בחבל ארץ היתורים (= היטורים) שבין הרי הלבנון, ומכיון שחבל־ארץ זה אינו נכלל בתחומי ארץ־ישראל, לכן לא קבלו את חלותיו, שהביא משם. יש לחשוב, שאיש זה התישב בבייתור אחרי כבושי אריסטובולוס (ע' למעלה 18) ושהוא לא מתקוע שבארץ יהודה היה, אלא מתקוע של אשר, בגליל, קרוב לארץ היטורים³.
ראיה נוספת שיש תקוע בגליל העליון, היא התוספתא לשביעית:

1 תשובות הגאונים ליק סי' ק"ד, עיין לזין אוצר הגאונים, שבת, — התשובות עמוד 23 סי' ס"ז והתקונים בעמוד 163.

2 בתשובה כתוב כאן: „והכי אמרינן במנחות”. אך דבר זה אינו במנחות, את הגוסס הנכון של התשובה אנו למידים ממחזור רומי (בולוגניא). שם נאמר בסדר ענין חנוכה: ומקום היה בארצו שנקרא תקוע שמשם מביאין השמן כדאיתא במנחות (ט [ח] ג': תקוע אלפא לשמן) ובין הליכה וחזרה היו צריכין לשהות ח' ימים. מראה המקום נשתרבו אפוא מאמצע המאמר לסופו, ועיין באוצר הגאונים שבת 163.

3 חלה ד' י' במשניות: מביתר, אבל במשנה שבירושלמי: מבייתור והיא נזכרת יחד עם אנשי אלכסנדריא שגם מהם לא קבלו את חלותיהם מפני שהיא בחוץ לארץ; אמנם הכתיב המדויק של השם היא בט': יטור, כמבואר למעלה (הערה 443) ואף שנינו: מיטמא כהן ויוצא חוצה לארץ... להציל השדה מיד גוי ואפילו ליטור (ירוש' ברכות ג' א', ו' ע"א).

אוכלין בזיתים עד שיכלה אחרון שבתקוע; ר' אליעזר בן יעקב אומר, אף של גוש חלב.⁴ — בברייתא המקבילה נאמר: (אוכלין) על הזיתים עד שיכלו ממרון ומגוש חלב.⁵

הברייתא השניה מונה שתי ערים ידועות בגליל העליון ומרון מקבילה אל תקוע שבתוספתא, לכן אין ספק, שבתקוע הגלילית ההלכה מדברת שהרי היא נזכרת שם בצירוף עם גוש חלב.

גם המשנה במנחות (ח' ג') "תקוע אלפא לשמן" מתכוונת לפי פירושו של גדול האמוראים, רבי יוחנן, לתקוע שבגליל העליון.⁶ מתוך דברי הגאון למדנו שזו היתה מקום השמנים המשובחים ביותר עוד לפני ימי החשמונאים,⁷ לכן לא יפתיע אותנו המשא והמתן שהיה לו לאחד מבני החשמונאים עם המלך הסורי על הספקת צרכי המקדש מתחום עכו, אשר גם הוא גובל בגליל.

עבודת המקדש דרשה הרבה מיני תוצרת והשתמשו רק במינים המשובחים ("אלפא", "שניה", "שלישית"). הודות לדבר זה נשתמרה בידינו שורה של הלכות סתמיות — בלי הזכרת שם אומריהן — המכילות רשימת המקומות אשר מהם הביאו את התוצרות ההן.⁸ את תקוע כבר הכרנו. היא היתה על כל פנים סמוכה למרון,⁹ כמו שנשתדל להוכיח להלן במקום אחר; ואף מרון ידועה לנו בשמנה הטוב עוד מימי בית שני.¹⁰

- 4 תוס' שביעית ז' ט"ו (72). 5 ירוש' שביעית ט' ג' (ל"ח ס' ע"ד).
- 6 מנחות פ"ה ע"ב: וישלח יואב תקועה ויקח משם אשה חכמה (ש"ב י"ד 2) ... א"ר יוחנן מתוך שרגילין בשמן זית חכמה מצוייה בהן. ת"ר וטובל בשמן רגלו (דברים ל"ג 24) זה חלקו של אשר שמושך שמן כמעיון. סמיכות הענינים מוכיחה בעליל שר' יוחנן מתכוון לתקוע שבאשר. יתכן שפרושו זה של ר' יוחנן מושפע מן העובדה כי גם, "האשה החכמה" האחרת המדברת עם יואב היתה מהגליל העליון מאבל בית מעכה (ש"ב כ' 15).
- 7 אמנם מהמשנה (מנחות ח' ג') והברייתא (תוס' מנחות ט' ה') כשלעצמן אין הכרע, ואדרבה שם נזכרות: (1) תקוע (2) רגב בעבר הירדן (3) גוש חלב בגליל. לכאורה ניתן לומר ששלושת המקומות הם כנגד, "שלוש הארצות שבא"י" מקום לארץ, ואם כן מתכוונת המשנה דוקא לתקוע שביהודה. ואמנם כך מתפרשת המשנה בסוגיא אחת בחגיגה (ע"ט סע"ב) הדנה בדברי המשנה (ג' ד'): "שביהודה נאמנין על טהרת יין ושמן כל... השנה", שואל התלמוד: הא בגליל לא?... והא תנינן: "שנייה לה רגב בעבה"? (הרי שהביאו שמן טהור גם מחוץ ליהודה). "השואל סבר בלא ספק כי תקוע של המשנה אינה הגלילית כי אם תקוע שביהודה, כך סברו גם שאר האמוראים שאסרו להביא יין ושמן מן הגליל. אעפ"כ אין ספק שהמשנה הקדומה התכוונה לתקוע הגלילית. א) משום שתקוע ביהודה לא היתה מעולם מפורסמת בשמנה. ב) לעומתה היתה נחלת אשר והגליל בכלל ארץ השמן. ג) דעת רבי יוחנן והסוגיא במנחות עיקר, ועיין הערת ש' ליברמן בתרביץ ב' ספר א' 110.
- 8 מנחות פרק ח' משניות א' ג' ו' ופרק י' משנה ב'.
- 9 להלן פרק ששי פסקה ב'.
- 10 תוס' בבא בתרא י' י"ב 412a, "מעשה במרונא אחד שהיה בירושלים" והניח יין ושמן (ירוש' ט' ט', י"ז ע"א) בירושה. הגרסה, "מדוני" אינה נכונה, אמנם היתה עיר בשם מדון בגליל (יהושע י"א 1, י"ב 19) אבל אינה נזכרת בימי הבית השני. בעל הברייתא

שמעון, שבאו תמרים אצל אביו⁷ לקנות תבואה מן הכפר המונייא וכו'. קרוב לוודאי שהמונייא זו אינה, אלא של יוסף בן מתתיה, במרחק שלושים ריס מטבריא (חיי יוסף ב"ד). בימינו אין זכר ל"קרייתא" זו של רבי שמעון, אבל מסתבר ששכנה בבקעת אחמה, בקעת יבנאל של ימינו, דרומית מערבית לטבריא⁸.

ג. בקע - פקע. אחרי שנגזרה גזירת הריגה על רבי שמעון, ברח מביתו והיה מסתתר עם בנו באחד מבתי המדרשות ונשיהם היו מביאות להם מדי פעם לחם ומים. לאחר זמן, משראה רבי שמעון שהגזירה לא רפתה — כנראה היו מחפשים אותו ורודפים אחריו — עמד ונטמן הוא ובנו במערה אחת. לפי מסורת יהודית ארץ ישראלית, היתה מערת מחבואו של רבי שמעון בבוקיע של ימינו (בטעות מכנים אותה „פקיעין“)⁹ בגליל העליון, מערבית למירון. מסורת זו יש לה על מה שחשמוך, שכן בנוסחאות קדומות, מדויקות של אותה אגדה, מכונה אותה מערה בשם מערתא דבקע או מערתא דפקע¹⁰. לפי דעת Schlatter¹¹ מודהה בקע עם Baka¹² של יוסף בן מתתיה, מקום הגבול בין הגליל העליון היהודי לבין תחום הצידונים בסוף ימי בית שני (עי' למעלה עמוד 133 ועמוד 135).

אחד, רופא מבני המקום הזה (כנראה בתקופת האמוראים) נקבר בבית שערים, על קברו שם חרותה כתובת; שבה הוא מכונה *Bexenw[u]*, כלומר איש בקע (עיין להלן).

שלוש עשרה שנה ישב רבי שמעון בן יוחאי עם בנו במערת בקע — מספרת מסורת האגדה — וכשבטלה הגזירה, חזר רבי שמעון, ירד לגליל התחתון ועבר בחמת, בטבריא, במגדל ובבקעת בית נטופה ולבסוף נשתקע בגליל העליון, לא הרחק ממקום מחבואו, מאז אנו מוצאים אותו במירון ובתקוע.

ד. תקוע. כמה מן המקורות הנוגעים לעיר זו הובאו כבר למעלה [עמוד 20-21 ועמוד 125], המשנה במנחות ט' (ח') ג': „תקוע אלפא לשמן“ ודברי רבי יוחנן, שלדעתו מתכוונת המשנה לתקוע הגלילית דוקא ולא לתקוע ביהודה (מזרחית

כיוון אל האמת בעל „מתנות כהונה“ בשיר השירים רבה שם, ועי' מה שהבאתי בשם עמנואל לב ב-MGWJ 1917 139 ועי' בירוש' יומא ח' א (מ"ד ע"ד) רבי סמי חמונא — אולי צ"ל חמונה (כלומר רבי סמי איש המונייא).

7 לפי פרוש מתנות כהונה ללון בביתו.

8 עיין ערכה אצל Abel.

9 על „פקיעין“ ועתיקותיה עי' בספרו של יצחק בן צבי שאר ישוב; עי' גם ג' שלום ב, „ציון“ א' 54.

10 עיין בפרט גירסת כתב יד אחד של בראשית רבה (עמ' 941), „בהדה מערתא דבקע“ ועי' בפסיקתא דרב כהנא פ"ח ע"ב. זוהי בודאי הגירסא המקורית ומה שכתבתי בענין זה ב-MGWJ 1915 עמוד 159 אינו נראה עוד בעיני.

11 בספרו Die Hebräische Namen bei Josephus.

12 בימי היו מבטאים לפי זה בקעה — פקע.

לבית לחם), כמו כן כדאי לחזור כאן על תשובת הגאונים החשובה: „...שהשמנים באים מחלקו של אשר, כדכתיב: וטובל בשמן רגלו (דברים ל"ג 24) ומקום היה לו שנקרא תקוע כדאמרין במנחות: תקוע אלפא לשמן, שממנו השמנים יוצאים ומשם עד ירושלים היה מהלך שמונה ימים בין הליכת לתורה, גם על נתאי איש תקוע, שהתישב בארץ יטור דובר כבר למעלה (עמוד 20).

ברור איפוא, כי בתקופת המשנה והתלמוד היתה תקוע בגליל העליון עיר ידועה היטב¹. ולא עוד, אלא שהאגדה מייחסת את האישים התקועיים שבמקרא לתקוע הגלילית. משם היתה האשה התקועית החכמה², כמו כן מפרש רד"ק בעמוס א' 1: „ותקוע היא עיר גדולה בנחלת אשר“, כיוצא בו שם ז' 10: „כי עמוס היה... מאנשי מלכותו (של ירבעם), כי תקוע היה מבני אשר“. אין לדעת אם שאב רד"ק את הידיעה הזאת מאיזה מדרש עתיק או שהסיקה מן הסוגיה הנ"ל במנחות. על כל פנים היתה נפוצה הדעה, כי עמוס היה גלילי. גם פסבדו-אפיפניוס מייחס לנבולון³. אין אלו, אלא מדרשי אגדה ולפי פשוטם של דברים מסתבר יותר שעמוס והאשה התקועית היו מתקוע שביהודה, אך ברור, כי בתקופת התלמוד והמדרש היתה תקוע הגלילית ידועה יותר מתקוע ביהודה.

ברייטא (בבא בתרא קמ"ה ע"ב) הממיינת תלמידי חכמים לפי סגולותיהם ממשילה את בעל הפלפול ל„עתיר סלעין, עתיר תקוע“ וכבר פרש רשב"ם אל נכון, „עתיר תקוע — עשיר תקוע“, כלומר, המפלפל מרבה תורה מכחו כעשיר תקועי זה, המרבה עושר מכרם זיתיו (ואפילו אם אינו נוטע אילנות חדשים, כי הזיתים יבולם מתרבה משנה לשנה). עשרה של אשר „המושכת שמן כמעין“ הוא מוטיב ידוע באגדה (עיי' במנחות פ"ה ע"ב ולמעלה עמוד 137).

מה טיבה של תקוע והיכן היתה? רבי יהודה הנשיא מספר בתוס' עירובין ח' (ה') י' 147, ובשבת קמ"ז ע"ב: כשהייתי למד תורה אצל רבי שמעון בתקוע, היינו מוליכין שמן ואלונטית מן החצר לגג ומגג לחצר ומן החצר לגג ומן הגג לקרפיף ומן הקרפיף לקרפיף אחר עד שמגיעין אנו למעיין וכו'.

הצרות הבתים העליונים היו אפוא גובלות שם בגגות הבתים התחתונים, כי העיר היתה בנויה במורד. הבתים העליונים היו גשענים על התחתונים ולפרקים לא יכול העליון לבנות עד שלא בנה תחתון. מתוך כך היו דין ודברים בין השכנים שהדם נשמע במשא ומתן הירושלמי⁴ (עיי' למעלה עמוד 125) הדן בענייני בנייה של אנשי תקוע („אילין תקועייא“).

1 היה זמן שהטילו ספק במציאותה של תקוע הגלילי בכלל עיי' Dalman PJB 1913 עמוד 29 ושם עמוד 45 הערה 7. אמנם חזר בו Dalman אחרי שקרא את מאמרי ב-MGWJ 1923, עמוד 270 ואילך, עיי' דבריו ב-No. 706-II Theol. Litzst. 1924.
2 מנחות פ"ה ע"ב, ועיי' למעלה עמוד 21 הערה 6.
3 עיי' Dalman PJB 1921 שם.
4 המפרשים נדחקו ברובם בפרוש הירוש' ההוא (ב"מ מ"ג ע"ג). כיוון אל האמת הפירוש הקצר הוצ' קרוטשין ועיי' Krauss: Talm. Arch. I 307 הערה 286.

כמו כן לימדנו כאן רבי יהודה, כי רבי שמעון בן יוחאי ישב והורה בתקוע. מאידך אנו יודעים, שרבי שמעון היה תושב מירון⁵. מסתבר, איפוא, שאין תקוע, אלא מעין פרור של מירון. ראינו לכך (כמו שכתב כבר Bacher אל נכון ב-76 II Tan הערה 2) ההלכה הקדומה שהובאה כבר למעלה (עמוד 21): „אוכלין בזיתים עד שיכלה אחרון שבתקוע. רבי אליעזר בן יעקב אומר אף של גרש חלב“. ואילו בברייתא המקבילה: „על הזיתים עד שיכלו ממירון ומגוש חלב“. הרי גם בהלכה זו מוזכרת מירון עם תקוע כמו בספורים על אודות רבי שמעון. מתקבלת על הדעת השערתו של Dalman שלפיה שכנה תקוע בדרום מירון, במקום חרבת שמע של ימינו⁶.

2. לתולדות רבי מאיר ; טבעין וערדסקוס

שתי עיירות גליליות אלה, הן, כאמור (למעלה עמוד 78) מקומות פעולתו של רבי מאיר, כמו שמלמדים אותנו המקורות הבאים, אשר על פיהם אנו יכולים לקבוע גם את מקומן:

בתוס' תרומות ג' ד' [28] מספר רבי שמעון בן אלעזר על זקן אחד בערדסקוס¹, שהיה תורם תרומתו על הצד היותר טוב והיה רבי מאיר משבחיו. רבי שמעון שמע אותו מעשה, בודאי מאביו רבי אלעזר, המעיד בתוס' נויר ה' א' (290): כשהלכתי לערדסקוס² מצאתי את רבי מאיר ויהודה בין פתירה (בתירה)³ שהם יושבים ודנים בהלכה וכו'.

הרי רבי מאיר לומד ומלמד בערדסקוס ובמחיצתו עוד כמה חכמים. ושוב מספר רבי שמעון בן אלעזר בתוס' ערובין ט' (י') ד' (148), פעם אחת היינו יושבין לפני רבי מאיר בבית המדרש בערדסקוס ואמר אחד ערבתי בבצלים לטבעון⁴ והושיבו רבי מאיר בארבע אמות שלו. מהלכה זו אנו למידים, כי ערדסקוס וטבעין סמוכות זו לזו (ערוב) והרי זה מתאים שוב לדברי רבי שמעון בן אלעזר בתוס' מגילה ט' ה' (223): מעשה ברבי מאיר, שקרא (את המגילה) בבית הכנסת של טבעין וכו'.

5 עיין ספר הישוב א' עמוד 106 ערך מירון 2.

6 Lit. Zentralblatt 1912 No. 37 Col. 1188.

1 בהוצ' צוקרמנדל בטעות ערדסקות וצ"ל כבשאר כל ההוצאות.

2 בהלכה המקבילה תוס' אהלות ד' י"ד (601): ארדיסקוס והיא היא, כידוע בני הגליל היו מחליפין עינין באלפין וביחוד בחבל ההוא ועיין להלן.

3 בתוס' אהלות פתירוש ואינני יודע מה טיבו של שם זה.

4 מלה זו חסרה בתוס' וגם בירוש' ערובין ג' א' (כ' ע"ג), אבל ישנה לנכון בבבלי כ"ט. ואין ספק שגירסת הבבלי היא המקורית ובמקבילות נשמט השם טבעון, שהרי אין לתאר כי המעתיקים בדו שם בלתי מצוי זה מלבם; השמות נכתבים בנוסחאות שונות בתוס' ערדסקס, בבבלי ערדיסקא (בכ"מ ערדיסקס), בירוש' ארדסקס (צ"ל ארדסקס). השם השני נכתב טבעון ובאחד מכתבי היד (ע"י ד"ס) טביעים (=טיבעים).